

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

5

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė

Artūras Dubonis

5

LII
LIETUVOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIUS 2014

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
(Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-8-22)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Darius Baronas
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Zenonas Butkus
(*Vilniaus universitetas*)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mathias Niendorf
(*Kylio universitetas*)

Rimvydas Petrauskas
(*Vilniaus universitetas*)

Irena Valikonytė
(*Vilniaus universitetas*)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

TURINYS

Artūras Dubonis

Pratarmė 9

Straipsniai

Tomas Čelkis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIII–XVI a. 11

Conception of the Frontier between The Grand Duchy of Lithuania and The Teutonic Order and Delimitation Processes in The 13th–16th Centuries.

Summary 40

Mindaugas Klovas

Privataus dokumento juridinė galia XV–XVI a. pradžioje 43

Legal Power of a Private Document in The 15th–Early 16th Century. *Summary* ... 55

Arvydas Maciulevičius

Kodėl 1495 m. iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo išvaryti žydai?

Apie žydų išvaymo sąsajas su judaizavimo judėjimu 57

Why in 1495 Jews were Driven Away from The Grand Duchy of Lithuania?

On The Links of The Eviction of Jews to The Movement of

Judaizing Heresy. *Summary* 81

Jonas Drungilas

Pinklės atvykusiai lenkų bajorijai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje 1447–1588 m.: juridinių suvaržymų ištakos, raida ir funkcionavimas 85

Traps for The Incoming Polish Nobility in The Law of The Grand Duchy of Lithuania in 1447–1588: Origins, Development and Functioning of Legal

Restrictions. *Summary* 106

Darius Antanavičius

- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės asesorių ir reliacijos teismų nutarimų vykdymas Kauno miesto taryboje XVI a. pabaigoje 107
- Pursuance of Assessors' and Relatio Courts' Rulings in Kaunas City Council in The Late 16th Century. *Summary* 145

Inga Ilarienė

- 1388 m.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyskupijų viešieji notarai 147
- The Corps of Notaries Public in The Grand Duchy of Lithuania in 1388–16th Century. *Summary* 163

Martynas Jakulis

- Vilniaus katedros kapitulos pajamos XVI a. antroje pusėje–XVIII a. pajamų-išlaidų registru duomenimis 171
- Income of Vilnius Cathedral Chapter in The 16th – Late 18th Century Based on The Data of Income-Expenditure Registers. *Summary* 191

Gražina Sviderskytė

- Kodėl JAV netyrė „Lituanicos“ katastrofos? Teisiniai ir politiniai aspektai „Darius & Girch“ byloje 195
- Why the United States of America did not Investigate The Crash of „Lituanica“? Legal and Political Aspects of The “Darius & Girch” File. *Summary* 212

Šaltinių publikacijos*Олег Луцкевич*

- Орденский экземпляр договора о четырехлетнем перемирии и военной помощи между Великим Княжеством Литовским и Тевтонским орденом (31 октября 1382 г.) 215
- The Order's Copy of The Treaty of Four-Year Peace and Military Assistance between The Grand Duchy of Lithuania and The Teutonic Order (31 October 1382). *Summary* 232

Laimontas Karalius

- 1554 metų Balninkų dvaro valakų matavimo registras 233
- Wallach Measurement Register of Balninkai Estate of 1554. *Summary* 265

Diskusija*Elmantas Meilus*

- 1 – 2 = –1? (Atsakymas į Aivo Ragauskio „diskusiją“) 267
- 1 – 2 = –1? (A Reply to Aivas Ragauskas’ “Debate”). *Summary* 278

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

- Aštuonioliktojo amžiaus šaltinių publikavimas Lietuvoje: pasiekimai ir
 problemos 279
- Publication of Sources of the 18th Century in Lithuania: Traditions and
 Challenges. *Summary* 295

Anotacijos. Recenzijos

- 1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai) = Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, sudarė / pod redakcją J. Kiaupienė ir L. Korczak; parengė / opracowali J. Kiaupienė, L. Korczak, P. Rabiej, E. Rimša ir J. Wroniszewski (serija: *Lietuvos užsienio politikos dokumentai. XIII–XVIII a.*), Vilnius, Kraków: LII leidykla, 2013. – 543 p. – (*Mindaugas Klovas*) 297

- Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, підготували до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук (serija: *Пам’ятки Української мови. Серія актових документів і грамот*), Луцьк, 2013. – 733 с. – (*Darius Vilimas*) 301

- 1812 metų Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijos posėdžių protokolai*, parengė V. Pugačiauskas, Vilnius: LII leidykla, 2012. – 358 p. – (*V. P.*) 304
- Santrumpos 307
- Apie autorius 309
- Autoriams 311
- Guide for Authors 315

KODĖL JAV NETYRĖ „LITUANICOS“ KATASTROFOS? TEISINIAI IR POLITINIAI ASPEKTAI „DARIUS & GIRCH“ BYLOJE

Gražina Sviderskytė

Įvadas

Straipsnyje nagrinėsime oficialiojo Vašingtono poziciją ir vaidmenį garsiojoje „Lituanicos“ istorijoje, ypač remdamiesi Jungtinių Amerikos Valstijų nacionalinio archyvo¹ Valstybės departamento fonduose aptikta byla nr. 811.79660M „Darius & Girch“². Jau daug svarbių dokumentų pavyko rasti Lietuvos, Vokietijos ir JAV archyvuose tyrinėjant Stepono Dariaus (1896–1933) ir Stasio Girėno (1893–1933)³ skrydį iš Niujorko Kauno link (1933 m. liepos 15–16 d.), lėktuvo „Lituanica“ katastrofos netoli Soldino (1933 m. liepos 17 d.) aplinkybes ir atomazgas iki šių dienų. Bet ši byla – išskirtinė, itin vertinga: nuodugnai išnagrinėtoje istoriografijoje⁴ neteko aptikti žinių, net užuominų apie tokią specialią bylą, jos turinys – nei visas, nei dalimis – neatkartojamas jokiuose kituose žinomuose šaltiniuose.

Bylos duomenys įgalina spręsti naujus klausimus, susijusius su istoriografijoje ligi šiol neaprašyta problema: nors tradicinis „Lituanicos“ vaizdinys augte suaugęs su Lietuva, vis dėlto S. Dariaus ir S. Girėno istorijoje anaipol neaišku, kuo ji čia

¹ *The National Archives And Records Administration, Washington DC, Area Archives II at College Park, MD*. Ši įstaiga netoli Vašingtono, Merilando valstijoje – vienas pagrindinių Jungtinių Valstijų nacionalinio archyvo padalinių.

² Byla pavadinta lakūnų pavardėmis – tokiomis, kokios įrašytos 1932 m. išduotuose natūralizuotų JAV piliečių pasuose: „Stephen William Darius ir Stanley Girch“.

³ Asmenvardžiai rašomi laikantis tradicijos. Apie jų variacijas Bažnytinėse krikšto metrikose, JAV piliečių pasuose, S. Dariaus ir S. Girėno 1933 m. gegužės 2 d. sutartyje žr. G. Sviderskytė, „Lituanicos“ katastrofos oficialieji tyrimai 1933 metais, nauji faktai ir įžvalgos“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 31, Vilnius, 2013, p. 98.

⁴ Turimi omenyje ankstesni autorių tekstai, skelbti žiniasklaidoje (per 30 pavadinimų Lietuvoje ir JAV išleistų knygų ir mažiausiai 120 publikacijų Lietuvos bei užsienio spaudoje; sąrašo prieiga internete: <http://www.lituanica-documentica.lt/lt/saltiniai>; plg. 21 išnašą) ir pastaraisiais metais vykdamą tyrimą kaupiami archyviniai duomenys.

dėta, nes *de jure* požiūriu pats įvykis buvo (bent turėjo būti) kitos valstybės reikalas. JAV vaidmuo yra neginčijamas ir kartu neaiškus: kažkodėl, kažkuriuo momentu jis nuslopo, buvo tarsi deaktualizuotas ir jau 1933 m. ėmė grimzti užmarštin. Viešumoje šis virsmas išsamiau neaptarinėtas, jį nustelbė kitos S. Dariaus ir S. Girėno žūtį gaubusios mįslės – plačiosios visuomenės dėmesį patraukusi „Soldino miško paslaptis“. Nuo 2011 m. Vilniuje, Kaune, Berlyne, Potsdame, Čikagoje autorės vykdomas tyrimas atskleidė, kad JAV nuostata ir atliktas vaidmuo yra trūkstama grandis: be jos neįmanoma nuosekliai atkurti įvykių sekos, bergždžia nagrinėti ir net eskaluoti kai kurias „paslaptis“. Paminėsime tik kelis iš daugelio argumentų.

S. Darius ir S. Girėnas buvo natūralizuoti JAV piliečiai ir per Atlantą skrido su JAV pasais. Abiejų pilotų licencijas, taip pat modifikuoto serijinio lėktuvo ir variklio registracijos⁵, pilotų kvalifikacijos ir orlaivio techninio tinkamumo transatlantiniam skrydžiui dokumentus išdavė JAV federalinės institucijos⁶. Prieš skrydį S. Darius beveik 4 mėnesius susirašinėjo su federaliniais pareigūnais dėl jo įteisinimo⁷. JAV oficialiai kreipėsi, o Lietuva oficialiai ėmė rūpintis dėl leidimų *amerikiečių lakūnams* įskristi į jos oro erdvę⁸. Lakūnus rėmė Čikagoje gyvenę artimieji ir Amerikos lietuvių kolonijos; jie neprasė ir negavo Lietuvos vyriausybės paramos, savo ruožtu nenumatė nieko materialaus dovanoti⁹, nors garsiojoje dedikacijoje (ji nėra teisinis dokumentas, bet žinoma kaip testamentas) savo žygį simboliškai aukojo „Jaunajai Lietuvai“¹⁰.

⁵ Pasai, licencijos, lėktuvo ir variklio techninis pasas ir kiti „Lituanicos“ katastrofos vietoje rasti dokumentai saugomi Vytauto Didžiojo karo muziejaus fonduose. Žr. D. Naujalienė, „*Lituanicos*“ *relikvijų VDKM rinkiniuose*, Vilnius, 2008, p. 20–21; N. Dariūtė-Maštarienė, A. Gamziukas, G. Ramoška, *Darius ir Girėnas. Dokumentai, laiškai, atsiminimai*, Kaunas, 1991, p. 59.

⁶ Prekybos departamento l.e.p. sekretoriaus Clarence M. Young pirmasis pranešimas apie planuojamą „Lituanicos“ skrydį Valstybės sekretoriui Cordell Hull, 1933-05-27, žr. JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH/ 1: „Stephen Darius holds Transport Pilot’s License No. 1862 [...] Stanley T. Girch holds Transport Pilot’s License No. 18595 [...] airplane *Bellanca CH-300*, equipped with *Wright J-6* motor, bears Federal License No. NR-688E“.

⁷ S. Dariaus susirašinėjimas su JAV Prekybos departamento Aeronautikos padaliniu nuo 1933-03-20 iki 1933-07-11. Balzeko lietuvių kultūros muziejus, Čikaga, Dariaus ir Girėno kolekcija; nekatologuoti dokumentai.

⁸ JAV laikinojo reikalų patikėtinio Kaune Maurice L. Stafford kreipimasis į Lietuvos užsienio reikalų ministro pareigas laikinai einantį ministrą pirmininką Juozą Tūbelį 1933 m. liepos 8 d., žr. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1448, l. 18–19; Lietuvos Krašto apsaugos ministerijos Vyriausiojo štabo Antrojo (žvalgybos) skyriaus leidimas S. Dariui, S. Girėnui skristi per Lietuvą, 1933 m. liepos 12 d.; Susisiekimo ministerijos leidimas, 1933 m. liepos 13 d., ten pat, l. 14, 16.

⁹ Lakūnai, pasitelkę advokatus, sudarė sutartį dėl būsimo skrydžio (į Lietuvą ir atgal į JAV!), „Lituanicos“ pardavimo, tolesnio bendradarbiavimo, pajamų dalybų ir pan. „Memorandum Of Agreement“ [S. Darius ir S. Gerch sutartis], 1933 m. gegužės 2 d., žr. BLKM, Dariaus ir Girėno kolekcija, nekatologuoti dokumentai.

¹⁰ S. Dariaus rankraštis „Mes skrisime į Lietuvą!“, žr. ten pat; P. Jurgėla, *Sparnuoti lietuviai Darius ir Girėnas: jų gyvenimas ir pirmasis lietuvių skridimas per Atlantą iš Amerikos Lietuvon, su 81 paveikslu ir 5 brėžiniais*, Čikaga, 1935, p. 201–202.

„Lituanicai“ jau skrendant Atlanto link viešai paskelbta, kad startas įvyko galimai pažeidžiant federalinę teisę ir užtraukė lakūnams Vašingtono sankcijas¹¹.

Seka lyg aiški, bet po tragiškos skrydžio baigties susivelia. Katastrofos dieną Lietuvos pasiuntinybė Berlyne delsė „kištis“¹². Vėly vakarą visgi susirūpino laidotuvėmis¹³. Rytojaus dieną jau JAV nusprendė „nesikišti“ – nedaryti formalių kliūčių amerikiečių lakūnų valstybinėms laidotuvėms Lietuvoje¹⁴. Oficialaus katastrofos tyrimo iškart ėmėsi Vokietija, po savaitės – ir Lietuva¹⁵. Po mėnesio Lietuvos pasiuntinys Vašingtone jau turėjo įtikinėti kolegas ir spaudą, kad *skridimas nebuvo Pasiuntinybės žinioje nei formaliai juridiniu, nei finansiniu atžvilgiu*¹⁶. Katastrofos atomazgos rutuliojosi Lietuvos, o ne JAV institucijose. Jungtinėse Valstijose išeivių organizacijos, S. Dariaus bičiuliai ir artimieji vis tiek atkakliai siekė, kad Valstybės departamentas nustatytų bei paskelbtų „realią ir tikrą JAV piliečių žūties priežastį“. Šis bent sykį reagavo neigiamai, nenurodymas priežasčių¹⁷.

Lakūnų bendražygis Petras Jurgėla garsioje knygoje (jos skyriaus „Soldino miško paslaptis“ pavadinimas virto sparnuota fraze, o turinys – pamatu katastrofos tradiciniam, dramatiniam vaizdinui) tvirtino, kad

¹¹ VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 10, l. 24: „The licenses of Stephen Darius and Stanley T. Girenas may be revoked, Assistant Secretary of Commerce Mitchell, in charge of aeronautics, said in Washington yesterday. [...] Mitchell said the departure from NY was made by the pair without permission from the Commerce Dpt.“; *New York American* žinutė „Two Sea Flyers Face Loss of Air Licenses“, 1933 m. liepos 16 d.

¹² Tuomečio Lietuvos pasiuntinybės Berlyne konsulinio skyriaus sekretoriaus ir prekybos atašė prisiminimai apie pasiuntinio Jurgio Šaulio pirminę reakciją bei nurodymus, žr. B. Paliokas, „Transatlantinių lakūnų Dariaus ir Girėno tragedijos diena“, *Technikos žodis*, Čikaga, 1983, nr. 2, p. 8: „Ministeris nelabai jaudinosi ir prasarė, kad jei ir būtų nukritę amerikiečiai, tai jie išskridę be leidimo, formaliai nesusitvarę, ir mums nėra ko skubiai kištis“.

¹³ Iš Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomo Lietuvos pasiuntinio Berlyne dienoraščio (liepos 17 d. vakaro, maždaug tarp 18 ir 22 val., aprašymas), žr. LNM, SNGEK 104/ R-18652-13: „Grįžęs – visą laiką su p. Dimša, turėjome reikalą su lakūnų laidojimo formalumais.“

¹⁴ *The New York Times* žinutė „Washington Waives Claims“, 1933 m. liepos 18 d., VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 10, l. 29.

¹⁵ Brandenburgo provincijos Berlyno ober-prezidento pranešimas L.u. 1119/33, Šarlotenburgas, 1933 m. liepos 24 d., žr. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1471, l. 25–34; Lietuvos Karo aviacijos Technikos skyriaus viršininko pulkininko leitenanto Antano Gustaičio vadovaujamos subkomisijos tyrimo išvadų akto originalas be datos, ten pat, l. 49–54.

¹⁶ Lietuvos pasiuntinio Vašingtone Broniaus Balučio aiškinamasis raštas Amerikos lietuvių laikraščiams ir Lietuvos konsulatams JAV, 1933 m. rugpjūčio 19 d., LCVA, f. 656, ap. 1, b. 710, l. 216.

¹⁷ Valstybės departamento Rytų Europos skyriaus vadovo Robert F. Kelly atsakymas į 1933 m. rugpjūčio 21 d. JAV lietuvių legiono Pirmojo posto viršininko Vinco J. Vyšniaus prašymą, 1933 m. lapkričio 6 d., BLKM, Dariaus ir Girėno kolekcija, nekatologuoti dokumentai.

Tautininkų Amerikos Lietuvių Sąjungos pastangomis Amerikos piliečių Dariaus ir Girėno žuvimo klausimu 1935 m. sausio mėn. susirūpino Jungtinių Amerikos Valstybių kongresas ir J. V. teisingumo departamentas¹⁸.

Bet nei P. Jurgėla, nei kiti apie „susirūpinimą“ vėliau nebepranešė. Nuščiavo net šimtatūkstantinio tiražo JAV žurnalo „Popular Aviation“ redakcija, kuri 1934 m. rugsėjį (tuo pat metu, kai P. Jurgėla rašė knygą) didelės apimties žurnalistiniame tyrime¹⁹ pažėrė aibę priekaištų, raginimų JAV vyriausybei ir lapkritį savo skiltyje žadėjo tęsinį, kurio „jokie bauginimai nesulaikys“. Po to beveik 80 metų apie oficialią Vašingtono poziciją ir veiksmus nebuvo jokių patikimų žinių.

Šios trūkstamos grandies paieškos ir atvedė į JVNA. Radinys pranoko lūkesčius: neišsklidę, į bylą lyg tyčia tyrimo poreikiams sudėti dokumentai – itin malonus siurprizas. Toliau dar paryškinsime bylos „Darius & Girch“ vietą ir vertę margame, prieštaringame istoriografijos kontekste, populiaraus naratyvo ir faktologijos skirties fone. Tada apžvelgsime formą ir turinį. Mėginsime iššifruoti, kokia gi buvo oficiali Vašingtono pozicija „Lituanicos“ atžvilgiu prieš ir po katastrofos, kaip ji susiklostė ir kokią veiką inspiravo, ar buvo stabili, ar kito ir kodėl apie ją taip trūko duomenų.

JAV oficiali pozicija – didysis „X“ tarp daugelio nežinomųjų

„Lituanicos“ skrydis ir katastrofa, S. Dariaus ir S. Girėno žygis ir tragiška žūtis netgi po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo viešai traktuotas ne kaip tyrinėtinas bei pažintinas istorinis įvykis su nemenku problematikos kompleksu, bet veikiau kaip savaime suprantamas tautinio tapatumo ir vienybės simbolis, kuris (nesiaiškinta, kaip, dėl ko) iškart ir ilgam tapo ypač svarbus nacionalinės savimonės puoselėjimui, raidai, (trans)formavimui²⁰. Tradicinis požiūris virto *alibi* tyrinėtajams, kurie patį istorinį įvykį išskirdavo, rečiau panagrinėdavo, nebent istorinės atminties raiškos

¹⁸ P. Jurgėla, *op. cit.*, p. 293. Ši knyga pirmąkart JAV išleista 14 tūkst. egz. tiražu, o 1990 m. Vilniuje dar išleista kartotinė, fotografuota laida. Ji laikoma geriausia monografija apie S. Darių, S. Girėną ir „Lituanicos“ skrydį. N. Dariūtė-Maštarienė, A. Gamziukas, G. Ramoška, *op. cit.*, p. 158: „P. Jurgėlos išleista knyga [...] yra nepakeičiamas dokumentinis šaltinis visiems, besidomintiems jų skrydžiu.“

¹⁹ E. S. Brown, „Did Nazis Shoot Down Yank Transatlantic Flyers?“, *Popular Aviation*, Čikaga, 1934, IX, p. 142–144, 185; BLKM, Čikaga, Dariaus ir Girėno kolekcija, nekataloguoti dokumentai.

²⁰ Per „Lituanicos“ skrydžio 60-metį 1993-iaisiais ir 80-metį 2013-iaisiais Lietuvoje paskelbti S. Dariaus ir S. Girėno metai. 2013 m. gegužę Seimas papildė Atmintinų dienų įstatymą ir liepos 17-ąją paskelbė Pasaulio lietuvių vienybės diena (šventė oficialiai atkurta 1993 m., sumanyta 1934 m. vasario 13 d. Amerikos lietuvių ekonominių informacijų biure Čikagoje). Nors „Lituanicos“ traktuotė tarpukario ir sovietų Lietuvoje buvo palyginti prieštaringa, tradiciškai teigiama, kad tautiškumo ir valstybingumo brandos procese S. Darius ir S. Girėnas nuo pat XX a. ketvirtąjo dešimtmečio buvo neabejotinai svarbūs kaip pirmieji „modernūs jaunos nacijos didvyriai“. Žr. A. Eidintas, A. Bumblauskas, A. Kulakauskas, M. Tamošaitis, *Lietuvos istorija*, Vilnius, 2012, p. 173.

lauke²¹. Nors būta užuominų, kad fenomenaliu mastu įamžintas įvykis yra fenomenaliai nepažintas²², tokia įžvalga tik šmėkštelėjo ir dingo neišplėtota, neparemta svaresniais argumentais, konkrečiais šaltiniais, nuodugnia analize.

Šis tyrimas pirmąkart parodė, kad, pasakojimui apie tautos didvyrius įsigalint, pats istorinis prasmuo nyko dėl tokios ilgalaikės tendencijos: kompleksiško archyvinio tyrimo nebūta, historiografijoje naudotasi antriniais, ribotais ir dažnai tais pat šaltiniais, tarptautinis daugiakontekstis įvykis aprašinėtas lietuvių tautos, Lietuvos valstybės, aviacijos istorijos rėmuose²³. Tokiu būdu užsisklęsta duomenų vakuume. Praėjus porai metų po katastrofos, įvykio interpretavime jau įsigalėjo rato klaida²⁴. Pasidarė įprasta kurstyti vaizdinius, detales dramatiizuoti, romantizuoti ar demonizuoti, o trūkstantą faktografiją ignoruoti. Kai 1983 m. kultiniai filmai²⁵ išpopuliarino „Litanicos“ pašovimo versiją, su ja sietini klausimai irgi buvo keliami lyg aukštyn kojomis: visomis išgalėmis gilintasi į pasekmes neaprėpiant ištakų. Be idėjinio atsiribojimo dar veikė regioninis, mat fragmentiškos įvykio aprašymo iniciatyvos vis telkėsi Kaune ir Čikagoje. Atkirtus Vašingtoną ir Berlyną, tarptautinio įvykio pažinimas negalėjo tapti visavertis, kad ir kokios gausios būtų publikacijos bei proginiai jų rinkiniai, kolekcininkų albumai, muziejinių (ypač dabartinio Vytauto Didžiojo karo muziejaus, iš dalies – Balzeko lietuvių kultūros muziejaus) eksponatų aprašymai, epizodiški amžininkų liudijimai ir kita.

Dabar stengiamės aiškintis viską nuo pradžių: koks buvo „Litanicos“ transatlantinio skrydžio juridinis statusas (kaip konkrečiai įteisintas skrydis?), oficiali, visuomeninė ir individuali skrydžio traktuotė (kokią įtaką darė vadinamoji Atlanto karštinė JAV? Kokie praktiniai siekiai S. Dariaus ir S. Girėno sutartyje?), JAV, Vo-

²¹ Beveik visa istoriografija laikytina populiarinimo ar publicistine literatūra. Žinomos kelios mokslinio pobūdžio arba mokslinės iniciatyvos skirtos ne istoriniam įvykiui, o jo įamžinimui aptarti, nagrinėti. Naujausioji iniciatyva – Lietuvos vyriausybės patvirtintame „Lietuvos lakūnų Stepono Dariaus ir Stasio Girėno skrydžio per Atlantą metų minėjimo 2013 m. priemonių plane“ numatytas ir kol kas neįgyvendintas Lietuvos edukologijos universiteto ir Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos užmojis išleisti du – įamžinimo kūrinių ir autentiškų straipsnių – sąvadus. Taip pat konferencijos „Stepono Dariaus veiklos bei jo atminimo įamžinimo tyrinėjimų problemos“ medžiaga, 1996 m. gruodžio 10 d., sud. A. Gamziukas, Vilnius, 1996; L. Gričiūtė, „S. Dariaus ir S. Girėno kultas: raida ir ištakos“ (Šiaulių universiteto Humanitarinio fakulteto Istorijos katedros studentės bakalauro darbas), Šiauliai, 2011, prieiga internetu <http://www.llks.lt/pdf/L.Griciute.%20Dariaus%20ir%20Gireno%20kultas-raida%20ir%20israiskos.pdf>

²² L. Gričiūtė, ten pat, p. 1: „Visi šiems asmenims dedikuoti veikalai ar kūriniai pagrįsti tuo, kad išaukštintų ir pagerbtų S. Darių ir S. Girėną, o ne kritiškai įvertintų šiuos asmenis ir jų žygdarbi.“

²³ Abu aspektai akivaizdūs nagrinėtuose 35 stambesniuose leidiniuose (grožinė literatūra, atsiminimai, publicistika, proginiai leidiniai, konferencijų medžiaga) ir daugiau nei šimte straipsnių 1933–1996 m. Lietuvos bei JAV spaudoje. Tas pat – S. Dariui, S. Girėnui, „Litanica“ skirtose ekspozicijose Lietuvos aviacijos muziejuje ir VDKM.

²⁴ Klaida įrodyme, kai tezė įrodoma argumentu, o argumentu teisingumas įrodinėjamas remiantis teze.

²⁵ Režisieriaus R. Vabalo vaidybinis filmas „Skrydis per Atlantą“, R. Verbos dokumentinė juosta „Litanikos sparnai“ ir V. Laumakio (Kėdainių kino studija „Mėgėjas“) „Berlino trikampis“.

kietijos, Lietuvos užsienio ir vidaus politikos sąveika „Lituanicos“ katastrofos metu (kokie šalių santykiai, interesai, prioritetai? Kuo ypatingas katastrofos laikas ir regionas?) ir teisinės politinės atomazgos po katastrofos (kas ir kaip sprendė dėl lakūnų palaikų laidojimo, jų paveldo išsaugojimo, įamžinimo? Kas žinoma apie Vokietijoje ir Lietuvoje atliktus oficialius tyrimus? Ar vyko tyrimas JAV? Jei ne, tai kodėl?).

Šaltinis po šaltinio, pastarasis aspektas atvėrė intriguojančią rokiruotę: JAV dingstant iš akiračio, jos vieton stoja Lietuva ir tarsi suklumpa po prisiimta našta. LCVA saugomi Ministrų kabineto, Užsienio reikalų ministerijos fondai, Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone, generalinių konsulatų Čikagoje ir Niujorke dokumentai atskleidė, kad po katastrofos „Lituanicos“ statusas Lietuvoje pakito greičiau negu per 24 valandas. JAV lakūnų sutiktuvės 1933 m. liepos 17 d. Kaune planuotos visuomeniniu, o laidotuvės liepos 19–20 d. surengtos jau valstybiniu lygiu; su amerikiečių skrydžiu *de jure* nesusijusi, jo nefinansavusi Lietuva ūmai prisiėmė politinę ir teisinę atsakomybę, taip pat finansines išlaidas lakūnų žūties priežastims oficialiai iširti ir atminimui įamžinti, dėl to liepos 23–24 d. sukūrė tarpžinybinę komisiją ir subkomisiją, bet užsimotų tikslų tepasiekė iš dalies²⁶. Keista priešprieša toliau ryškėjo katastrofos oficialių tyrimų medžiagoje (Vokietijoje ir Lietuvoje surinktose išvadose ir prieduose²⁷, kituose susijusiuose dokumentuose, pvz., pirmajame žinomame vokiečių pareigūnų raporte²⁸ iš katastrofos vietos): vis pranešama apie sudužusį JAV lėktuvą ir čia pat nepaaiškinus konstatuojama, kad viskuo rūpintis apsiėmė Lietuva²⁹. Pagaliau, iš LCVA, VDKM, BLKM saugomų dokumentų ir 1933 m. JAV, Lietuvos spaudos akivaizdu, kad abipus Atlanto iškilęs kazusas – beatodairiškas (deklaratyvus?) oficialiojo Kauno susirūpinimas ir menamas (paskelbtas, bet nekomentuotas) Vašingtono nusišalinimas – nebuvo savaime suprantamas, neramino Lietuvos visuomenę ir ypač Amerikos lietuvius, kurie sušėlpė skrydį aukomis ir laukė lakūnų ar jų relikvijų sugrįžtant į Čikagą³⁰. Net įtakingi Lietuvos diplomatai bergždziai reikalavo paaiškinimų³¹. Oficialusis Kaunas, Berlynas ir Vašingtonas tylėjo.

²⁶ G. Sviderskytė, „Lituanicos“ katastrofos“, p. 98–114.

²⁷ G. Sviderskytė, „Dingę“ Lituanicos katastrofos tyrimo akto priedai“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, nr. 7, p. 478–483.

²⁸ 1933 m. liepos 17 d. raportas apie katastrofą iš Rozentalio kaimo Soldino valdybai, persiunčiamas Frankfurto prie Oderio prezidentui, žr. Brandenburgisches Landeshauptarchiv (Potsdamas, Vokietija), rep. 3B, I pol., nr. 1940, p. 11–17.

²⁹ G. Sviderskytė, „Finansai „Lituanicos“ katastrofos tyrimo peripetijose: kaip sukosi valstybės ir privatūs pinigai“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, nr. 6, p. 370–379.

³⁰ Lakūnai planavo, kad pasiekę Kauną ne vėliau kaip 1933 m. rugpjūčio 1 d. išskris per Atlantą atgal į JAV, žr. „Memorandum Of Agreement“, 1933 m. gegužės 2 d., BLKM, Dariaus ir Girėno kolekcija, nekataloguoti dokumentai.

³¹ Žinomi bent trys Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Vašingtone Broniaus Balučio prašymai užsienio reikalų ministrui Dovui Zauniui atsiųsti „tikrų duomenų“, žr. Pranešimus nr. 44, 46 ir 52, 1933 m. rugpjūčio 14 d., 1933 m. rugpjūčio 17 d., 1933 m. rugsėjo 16 d., LCVA, f. 656, ap. 1, b. 117, l. 919–922, 943–944, 1071–1072.

Taip susidėliojo istoriografinė lygtis su didžiuoju „X“ greta kitų nežinomųjų: nustatyta, kad oficiali JAV pozicija pakito po katastrofos, labai greitai ir daugeliui netikėtai, it vienu moju permetant atomazgas Lietuvos atsakomybėn, – bet kieno gi valia tai įvyko, kokių pagrindų, kodėl? Tai paaiškėjo tik iš 2013 m. kovą JVNA rastos bylos „Darius & Girch“.

Šaltinio apimtis, forma, turinys: bendra apžvalga

Bylą sudaro 73 dokumentai, 133 lapai. Tai – vidutiniška apimtis palyginti su panašiomis bylomis tame pat JVNA Valstybės departamento fonde. Pavyzdžiui, 1935 m. lėktuvu „Lituanica II“ Atlantą perskridusio JAV karo lakūno Felikso Vaitkaus byloje „Felix Waitkus“ (jos turinys taip pat neskelbtas, vertas atskiros analizės) yra 32 dokumentai, 50 lapų. Kito aviatoriaus byloje „Benjamin Adamowitz“ – tik 13 dokumentų, o žymiojo Charleso Lindbergho vaiko pagrobimo byloje „Lindbergh Baby“³² – per 150.

Bylą „Darius & Girch“ sudaro Valstybės departamento siunčiamieji (antspaudais ir / ar parašais patvirtinti nuorašai), vidinio naudojimo ir gautieji dokumentai (originalai). Pastarieji – ir iš aukščiausių JAV institucijų: Prekybos, Teisingumo, Karo (nuo 1949 m. vadinamo Gynybos) departamentų, Kongreso Atstovų bei Senato rūmų ir Baltųjų rūmų. Pirmasis raštas datuotas 1933 m. gegužės 27 d., paskutinis – 1936 m. rugpjūčio 1 d. Figūruoja dvidešimt du JAV valstybės tarnautojai ir pareigūnai, tarp jų – iškilūs politikai, garsūs diplomatai³³. Turinui apžvelgti išskirsime keturias pagrindines temines grupes (lapai nenumeruoti, todėl skirstome pagal dokumentų numerius).

Pirma grupė – dokumentai nuo 1 iki 10, iki 1933 m. liepos 17 d. katastrofos. Tai – Valstybės departamento susirašinėjimas su Prekybos departamentu skrydžiui įteisinti ir dėl galimų sankcijų S. Dariui, taip pat kontaktai su JAV generaliniu konsulatu Sent Džone, Niufundlande ir pasiuntinybe Paryžiuje dėl užsienio valstybių leidimų skristi per jų teritorijas.

³² Tai – ypatingai platus, kone globalus Valstybės departamento susirašinėjimas nuo Kanados, Meksikos, Ekvadoro iki Italijos, Prancūzijos ir kt. Ch. Lindberghas 1927 m. pelnė pasaulinę šlovę pirmas perskridęs Atlantą vienviečiu lėktuvu. Jo 1,5 metų sūnus dingo 1932 m. kovą, po tarptautinės paieškos gegužę rastas nužudytas JAV.

³³ Pagrindinis adresatas – 1933 m. kovą paskirtas valstybės sekretorius C. Hullis. Jis dirbo rekordinę 12 metų kadenciją (atsistatydino dėl ligos), 1945 m. už indėlį kuriant Jungtines Tautas apdovanotas Nobelio taikos premija. C. Hulliui apie „Lituanicos“ katastrofą pranešė JAV generalinis konsulas Berlyne George’as Strausseris Messersmithas, būsimasis valstybės sekretoriaus pavaduotojas. Šiame poste dirbo 1930–1934 m., be kita ko, 1933 m. išdavė JAV vizą į Vokietiją nebegrįžusiam Albertui Einsteinui ir pagarsėjo įspėjimu depešoje valstybės sekretoriui, esą nacių „revoliucija“ esti psichopatiška, o jos iniciatoriai įprastomis aplinkybėmis turėtų būti gydomi; 1936 m. dar pagarsėjo tarpininkavimu sprendžiant Jungtinėje Karalystėje konstitucinę krizę sukėlusią sosto paveldėtojo Edvardo VIII ir amerikietės Wallis Simpson vedybų klausimus.

Antra grupė – dokumentai nuo 11 iki 22, aprėpiantys dekadą po katastrofos, iki 1933 m. liepos 27 d.: JAV generalinio konsulo Berlyne pirmosios telegramos apie „Lituanicos“ katastrofą Vokietijoje, Valstybės departamento ir Lietuvos pasiuntinio Vašingtone abipusės telegramos dėl lakūnų artimųjų Čikagoje valios, pakartotinė Valstybės ir Prekybos departamentų sąveika (galimai, nulėmusi oficialią poziciją), uždelsta valstybės sekretoriaus (tiksliau, jį pavadavusio pareigūno) užuojauta Lietuvos užsienio reikalų ministrui, galop Lietuvos pasiuntiniui Vašingtone išsiųstas memorandumas-pažyma apie S. Dariaus (ne)atliktas formalias procedūras.

Kita, didžioji bylos dalis – 51 dokumentas – aprėpia jau platesnį Valstybės departamento susirašinėjimą po katastrofos: 1933 m. jis intensyviausias, 1934–1935 m. slopsa, o 1936 m. tėra vienas JAV atstovo Kaune pranešimas.

Trečia grupė – platesniam tyrimui itin pravartūs JAV laikinojo reikalų patikėtinio Kaune Maurice'o L. Staffordo keturi pranešimai valstybės sekretoriui apie lietuvių amerikiečių lakūnų laidotuves Kaune, jų palaikų balzamavimą ir oficialų žūties tyrimą. Iš jų ypač išskirtini antras (1933 m. rugpjūčio 2 d.; pastraipa su grifu „Griežtai konfidencialiai“ apie Lietuvos URM požiūrį į gandus esą „Lituanicą“ pašovė naciai) ir trečias (1933 m. rugpjūčio 19 d.; pridėtas memorandumas apie pokalbį su Lietuvos užsienio reikalų ministru Dovu Zauniumi lakūnų palaikų balzamavimo ir kt. klausimais).

Ketvirta grupė – mažiausiai trylika peticijų, rezoliucijų, kuriose Amerikos lietuviai išsako susirūpinimą dėl Europos ir JAV spaudoje garsinamų „Lituanicos“ katastrofos mįslingų priežasčių, reikalauja atlikti oficialų tyrimą JAV ir pavišinti išvadas. Nuo 1933 m. rugpjūčio kolektyviniai kreipimaisi teikti daugiausia valstybės sekretoriui Cordelliui Hulliui, keliais atvejais – Kongreso nariams. Autoriai yra šie asmenys ir organizacijos (chronologine tvarka): Lietuvių politinis klubas Skrantone, Pensilvanijoje (mitingo ir kasmečio susirinkimo rezoliucijos; pakartotinis kreipimasis 1935 m.); JAV Lietuvių legiono Pirmasis postas (S. Darius ir S. Girėnas buvo legiono nariai, JAV kariuomenės veteranai); Niudžersio lietuvių taryba Niuarke (rezoliucija ir du kreipimaisi); S. Dariaus šeima (motina, patėvis, seserys, brolis buvo JAV piliečiai, gyveno Čikagoje); Filadelfijos lietuvių organizacijos; Amerikos lietuvių teisininkų asociacija; Dariaus–Girėno memorialinio fondo komitetas (pirmininkas – buvęs S. Dariaus advokatas Rudolphas A. Vasalle'as, sekretorius – P. Jurgėla); Amerikiečių–lietuvių asociacija Čikagoje; Baltijos–Amerikos lyga kartu su „veteranų organizacijomis“ (1935 m. balandžio 6 d. mitingo Niujorke rezoliucija).

Greta šių, paminėtini advokatų kontoros „Kal & Zaretsky“ du delikatūs prašymai JAV prezidentui Franklinui D. Rooseveltui dėl įžanginio žodžio (P. Jurgėlos?) knygai apie S. Darių ir S. Girėną, žurnalo „Popular Aviation“ redaktoriaus B. G. Daviso 1934 m. rugpjūčio 11 d. Valstybės departamento žiniai pateiktas straipsnis ir tūlo Johno T. Joneso 1934 m. rugsėjo 14 d. tiesmukas reikalavimas JAV vyriausybei pagaliau aiškiai pasakyti, ar ji tyrė „Lituanicos“ katastrofą, ar ne.

Visų minimų kreipimūsi autoriams ir jų tarpininkams (3 Kongreso nariams, Teisingumo departamento vadovybei, JAV prezidento antrajam sekretoriui) išsiųsta daugiau nei dvidešimt Valstybės departamento raštiškų atsakymų, kai kam atsakyta dukart. Šis susirašinėjimas (tiksliau, departamento „atsimušinėjimas“) išsprendžia 1935 m. P. Jurgėlos knygoje užmintą mįslę apie JAV „susirūpinimą“, kurio... nebūta (tiesą pasakius, būta visai kitokio).

Panagrinėsime dokumentų grupes „atbuline“ tvarka: nuo IV (ją susiesime su I, apibendrinami ilgalaikę JAV oficialią poziciją) iki III ir II (pabaigoje mėginsime atkurti katastrofos dieną iškilusių klausimų, atliktų veiksmų ir galimai svarbiausio skubaus sprendimo chronologiją).

Raison d'État: kuo JAV iš tikrųjų rūpinosi ir kodėl

P. Jurgėlos labai dera užsiminti: iš LCVA URM fondo archyvų aišku, kad jam rašant knygą 1934 m. net Lietuvos institucijos vengė su juo dalytis duomenimis, juolab dokumentais³⁴. Be to, dalis su „Lituanicos“ katastrofa susijusių dokumentų buvo skirti ribotam naudojimui, atgulė į Lietuvos URM slaptąją raštinę ir, galimas daktas, į atitinkamas JAV Valstybės departamento saugyklas (juk ir byloje „Darius & Girch“ yra dėl senaties išslaptintos medžiagos). Taigi P. Jurgėlos knygoje pateikta žinia apie JAV susirūpinimą buvo pagrįsta vienpusiškais šaltiniais, veikiausiai gautais iš minėtųjų rezoliucijų autorių. Tikėtina, kad jie entuziastingai pranešė apie tarpininkavusių įstaigų – Kongreso, Teisingumo departamento – geranoriškumą ir sudarė klaidingą įspūdį.

Byloje „Darius & Girch“ atsiveria visas paveikslas, t. y. JAV žinybų biurokratinis mechanizmas: institucijų politinės nuostatos, funkcijų pasidalijimas, o sykiu ir peticijų, rezoliucijų teikėjų realios galimybės. Praktiškai jos buvo nulinės nuo pirmo iki paskutinio byloje užfiksuoto kreipimosi. Mat sprendžiamosios galios teturėjo Valstybės departamentas. Kitos žinybos teiravosi jo nuostatos, o ši buvo niūriai stabili: *JAV vyriausybė neturi galimybių atlikti tokio tyrimo*.

Dviejuose dokumentuose³⁵ atsiskleidžia schema, kaip „susirūpino“ P. Jurgėlos minimas *Jungtinių Amerikos Valstybių kongresas ir J. V. teisingumo departamentas*. 1935 m. vasario 1 d. į Kongreso žemuosius, Atstovų rūmus kreipiasi Amerikiečių-lietuvių asociacijos Čikagoje prezidentas Bronius F. Simonsas. Jis daro miglotą užuominą į Karo departamentą (galimai susijusią su toliau minimu dokumentu), pamini spaudos eskaluojamus gandus dėl „Lituanicos“ pašovimo ir reiškia viltį, kad garbusis Iliojaus apygardos atstovas A. J. Sabathas atsižvelgs į „akivaizdžius įrodymus“ ir ras būdų „spausti dėl oficialaus tyrimo“. Vasario 6 d. kongresmenas

³⁴ G. Sviderskytė, „Dingę“ Lituanicos“, p. 478–483.

³⁵ JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 68,69.

persiunčia „savaiame iškalbingą“ laišką Teisingumo departamentui, generaliniam prokurorui Homerui Cumingsui. Šio pavaduotojas Josephas B. Keenanas vasario 11 d. kreipiasi į valstybės sekretorių C. Hullį: persiunčia kongresmeno laišką, priduria jį informavęs, kad Teisingumo departamentas neturi galimybių ištirti S. Dariaus ir S. Girėno atvejo, nes neižvelgia federalinių nuostatų pažeidimų, ir teikia visą korespondenciją „deramam dėmesiui“. Vasario 21 d. ratas užsidaro: C. Hullis kongresmeniui A. J. Sabathui rašo, kad Valstybės departamentas besąs „itin susirūpinęs“ S. Dariaus ir S. Girch atveju, cituoja Lietuvos užsienio reikalų ministrui pateiktą užuojautą, reziumuoja per pusantrų metų išstobulinta biurokratine kliše *Departamento atstovų užsienyje pateiktais duomenimis, jūsų laiško prieduose pateikti gandai neturi pagrindo. Iš to darytina išvada, kad pradėtas siūlomo pobūdžio tyrimas nepasitarnautų jokiam labui* ir prideda Lietuvos subkomisijos išvadų, paskelbtų 1933 m. spalio 9 d. „Lietuvos aide“, vertimą. Viskas. Tolesnio poslinkio – nė ženklo.

Beje, tai – vėliausias iš keturių paties C. Hullio pasirašytų Valstybės departamento atsakymų³⁶. Trys ankstesni (trumpesni, bet turiniu beveik identiški) jo atsakymai yra šie: 1933 m. rugpjūčio 22 d. – kongresmeniui Peteriui A. Cavicchiai, 1933 m. spalio 14 d. – senatoriui Jamesui H. Lewisui, 1935 m. sausio 5 d. – JAV prezidento sekretoriaus pavaduotojui Stepheniui Early'ui.

Kitus maždaug dvidešimt atsakymų pasirašė Valstybės departamento Rytų Europos skyriaus viršininkas: pirmus tris – laikinai pareigas einantis E. L. Packeris, likusius – pats Robertas F. Kelly's. Pastarasis valdininkas, kai kur pieštuku pažymėtas įsimintinu trumpiniu „RFK“, yra savotiškas bylos „Darius & Girch“ rekordininkas: pasirašė daugiausiai atsakomųjų raštų ir jais stabiliai, patikimai gynė departamentą nuo visokių interesantų, įvairaus tono kritikos ir pretenzijų.

Visi be išimties atsakymai – C. Hullio, R. F. Kelly'o, E. L. Packerio – sukurpti pagal vieną klišę. Naudotos trys variacijos: iš pradžių apsiribota pranešimu, kad vyriausybė *neturi galimybių atlikti tokio tyrimo* ir kad minimų gandų nepatvirtina departamento atstovai užsienyje; po 1933 m. spalio 9 d., kai Kaune sudarytos subkomisijos išvados buvo paskelbtos „Lietuvos aide“³⁷, dar papildyta, kad nėra pagrindo abejoti Europoje atliktu tyrimu³⁸, kurio vertimas pridedamas; galop kartą valstybės sekretorius pridūrė užuojautos tekstą. Bent poroje laiškų interesantai išsako nepasitenkinimą, reikalauja atsakyti konkrečiau. Bet „nestandartinių“ departamento reakcijų byloje nėra.

³⁶Ten pat, 31, 46, 65, 69.

³⁷„Specialistų žodis dėl lakūnų Dariaus ir Girėno katastrofos“, *Lietuvos aidas*, nr. 228, p. 6–7 (priega internetu <http://www.epaveldas.lt/image-portlet-1.0-SNAPSHOT/images?id=recordImageSmall/LNB/2761796/89706/6>). Akto originalus egzempliorius be datos išlikęs: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1471, l. 49–54.

³⁸Klaustina, kodėl departamentas nenaudojo Vokietijos oficialių tyrėjų išvadų, kurios buvo surašytos dar 1933 m. liepos 24 d. ir, anot „Eltos“ pranešimų, per kelias dienas buvo „patvirtintos reicho oro ministerijoje“ (žr. 14 išnašą): ar jas gavo tik Lietuvos užsienio reikalų ministerija? Jei taip, tai kodėl? Atsakymui prireiktų nuodugnesnių paieškų Vokietijos archyvuose.

Bylos kontekste verta įdėmiau pasvarstyti, kodėl į dalykinį paklausimą C. Hullis atsako ir cituodamas užuojautą. Ji buvo pateikta ypatingu būdu. JAV „Užsienio Reikalų Ministerio pavaduotojo“ Wilburo Carro (C. Hullis tuo metu buvo išvykęs. – G. S.) užuojautą Užsienio reikalų ministrui Dovui Zauniui „Elta“ perdavė tik 1933 m. liepos 24 d., t. y. prabėgus savaitei po katastrofos ir 4 dienoms po lakūnų laidotuvių Kaune; tekstas net nepateko į pirmus dienraščių puslapius. Užuojautą ministrui pirmininkui Juozui Tūbeliui operatyviausiai liepos 18 d. *visos Vokietijos Aviacijos vardu* pareiškė *Prūsijos Ministeris Pirmininkas ir reicho aviacijos ministeris Hermannas Goeringas*, 19 d. – *Vokietijos Užsienio Reikalų Ministeris baronas von Neurath*. JAV užsienio politikos kalvėje tai niekam nerūpėjo, kol neparagino tas pats R. F. Kelly's³⁹. Tik tada Kauno link pajudėjo žinia, kad lakūnų žūtis išgyventa *su giliu liūdesiu visose Jungtinėse Valstybėse* ir kad *Lietuvos vyriausybės dėkingas žygis, pagerbiant jų atminimą, surengiant jiems valstybines laidotuves, giliai palietė mūsų širdis*⁴⁰. Peršasi prielaida: po 1935 m. gauto „susirūpinimo“ signalo iš Teisingumo departamento ir Kongreso C. Hullis cituodamas šią užuojautą-padėką siekė argumentuotai ir galutinai nukreipti dėmesį nuo JAV.

Kad ir kaip *paliesta širdimi*, Valstybės departamentas pirmiausia atstovavo ir gynė JAV nacionalinius interesus. Jis anaipol neleido pro pirštus „Lituanicos“ katastrofos – juolab tokiu metu, kai per savo diplomatinės atstovybės tylėdamas stebėjo „sportinės“ aviacijos propagandos ir industrijos spurtą Vokietijoje, lydimą kaip tik 1933 m. liepą suintensyvėjusių *antskrydžių* provokacijų ir *civilinės oro gynybos* pratybų⁴¹. Taigi valstybės sekretorius rašo, kad *labai daug susirašinėta su įvairiomis Amerikos lietuvių organizacijomis dėl šios kontroversijos*. Tačiau su prašymais sutikti kartais *nepageidautina*, mat įvairios atminimo iniciatyvos būna *grynai komercinio pobūdžio*, o S. Dariaus ir S. Girėno atveju jos dar komplikotesnės, nes *katastrofa, kurioje žuvo aviatoriai, viso pasaulio laikraščiuose buvo tapusi kontroversiška tema*⁴².

³⁹ JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 20 (R. F. Kelly – Valstybės departamento Protokolo skyriui, 1933 m. liepos 21 d.): „In as much as the Lithuanian Government has voluntarily claimed the bodies of these aviators and given them a national funeral at Kaunas despite the fact that they were naturalized American citizens, do you not think that some message of recognition should be addressed by the Department to the Lithuanian Minister for Foreign Affairs?“

⁴⁰ Vertimas į lietuvių kalbą – kaip *Lietuvos aide*, 1933, nr. 165, p. 3, originalas – valstybės sekretoriaus pareigas laikinai einančio W. Carro pasirašyta užuojautos telegrama, 1933 m. liepos 22 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 21.

⁴¹ Šie duomenys – iš kitų JVNA rastų dokumentų, kuriuos verta aptarti atskiroje analizėje. Reikia pasakyti, kad, praėjus 15 dienų po aptariamo C. Hullio rašto, 1935 m. vasario 26 d. Adolfo Hitlerio slaptu dekretu įkurta *Luftwaffe*, H. Goeringas paskirtas oro pajėgų vadu.

⁴² Valstybės sekretoriaus C. Hullio laiškas JAV Prezidento sekretoriaus pavaduotojui S. Early'ui dėl Prezidento Franklino D. Roosevelto įžanginio žodžio Amerikos lietuvių leidžiamai knygai, 1935 m. sausio 5 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 65.

C. Hullio įžvalga – ne iš piršto laužta. Tarptautinė žiniasklaida, komercinių ar kitokių interesų skatinama, pūtė „Lituanicos“ tariamo pašovimo skandalą, išleisdama iš akiračio kitą kontroversiją – nejaudrinančią vaizduotės, užtat pagrįstą, įtikinamą: S. Darius ir S. Girėnas iš Niujorko Kauno link išskrido nelegaliai. Byla „Darius & Girch“ neleidžia tuo abejoti.

Kelias savaites po katastrofos ypač Amerikos lietuvių spauda plačiai citavo Lietuvos pasiuntinio Vašingtone Broniaus Kazio Balučio pagarsintą Valstybės departamento memorandumą-pažymą apie skrydžio legalizavimą⁴³. Šis tekstas buvo suregztas diplomatiškai, tarytum S. Darius *ne visai* nusižengė. Bet iš tiesų JAV ir Lietuvos žinybų nuostata buvo vienareikšmiška⁴⁴, – tai pagrindžia LCVA, BLKM (S. Dariaus asmeninio archyvo Čikagoje) ir bylos „Darius & Girch“ duomenys.

Prekybos departamentas, kuriame veikė Aeronautikos biuras (šiuo metu Transporto departamentui priklausančios Federalinės aviacijos administracijos pirmtakas), buvo pritaręs lakūnų planui ir nuo 1933 m. gegužės 27 d. tarpininkavo gaunant Valstybės departamento leidimus skristi per užsienio valstybes⁴⁵. Bet departamentų sąveika prasidėjo tada, kai lakūnai jau perskrido iš Čikagos į Niujorką ruošti startui⁴⁶. Tik 1933 m. birželio 19 d. Valstybės departamentas pranešė įvykdęs užklausas ir laukias leidimų iš *Niufundlando, Airijos laisvosios valstybės, Didžiosios Britanijos bei Šiaurės Airijos, Lenkijos ir Lietuvos*⁴⁷. Liepos 11 d. S. Darius Prekybos departamentui išsiuntė telegramą, prašydamas paskubinti Valstybės departamentą. Liepos 13 d. į jį dar paskambino ir buvo telefonu įspėtas, kad tegautas Niufundlando leidimas ir kad kol nebus gauti visi kiti, jis *negali pakilti jokiomis aplinkybėmis*⁴⁸. Liepos 15 d. S. Darius kartu su S. Girėnu vis dėlto išskrido.

⁴³ P. Jurgėla, *op. cit.*, p. 248; LCVA, f. 656, ap. 1, b. 710, p. 129–130, 166–170: „Memorandum with respect to the airplane flight of Messrs. Darius and Girch“ (Lietuvos pasiuntiniui JAV B. K. Balučiui Valstybės departamento Rytų Europos sk. viršininko R. F. Kelly'o atsiųstas Memorandumas); taip pat JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 22.

⁴⁴ LCVA, f. 656, ap. 1, b. 710, l. 71 (Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone pirmojo sekretoriaus Miko Bagdono telegrama Čikagoje viešiniui pasiuntiniui B. Balučiui, 1933 m. liepos 15 d.): „Lakūnai išskrido neturėdami Amerikos vyriausybės leidimo. Užsienio reikalų ministerija klausė, kodėl. Atsakyta: tai padaryta lakūnų atsakomybe. Šiuo laiku reikalą atitaisyti negalima.“

⁴⁵ Prekybos sekretoriaus pavaduotojo Clarence'o M. Youngo pranešimai valstybės sekretoriui C. Hulliui apie planuojamą transatlantinį skrydį, 1933 m. gegužės 27 d., 1933 m. birželio 1 d., 1933 m. birželio 12 d.; JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 1, 2, 3.

⁴⁶ Iš čia kyla klausimas: ar tikrai S. Darius ir S. Girėnas 70 dienų Niujorke laukė tik gero oro, kaip paprastai teigiama? Birželį iš to pat aerodromo Niujorke vienviečiu lėktuvu į Europą sėkmingai perskrido, pvz., S. Dariaus pažįstamas amerikietis Jimmie's Matternas. Tad tikėtina, kad lakūnus gaišino ir formalumai.

⁴⁷ Prekybos sekretoriaus pareigas laikinai einančio [parašas neįskaitomas] pažyma valstybės sekretoriui apie 1933 m. birželio 19 d. gautą pranešimą, 1933 m. birželio 20 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 7.

⁴⁸ Valstybės departamento memorandumas, Tarptautinių konferencijų ir protokolo skyrius, 1933 m. liepos 13 d., ten pat, 9.

Gal S. Dariaus kantrybę išsekino nuo kovo 15 d. užsitęsusi procedūra⁴⁹, o gal jį padaršino neatsargi pareigūno užuomina telefonu, kad *leidimų iš Europos tikėtina sulaukti galbūt kitą savaitę?* Kad ir kaip būtų, visgi ir S. Dariaus veiksmai įteisinant skrydį nebuvo nuoseklūs: nuo kovo 20 iki gegužės 23 d. užtrukusi pertrauka susirašinėjant su Prekybos departamentu leidžia manyti, kad jis pernelyg ilgai tikslino skrydžio duomenis (pvz., maršrutą), birželį atsisakė sumokėti 100 dolerių už oro pašto arba telegrafo ryšį (traukiniais ir laivais laišakai iš Europos slinko apie 2 savaites), o starto datą nurodė... *apie rugpjūčio 6 d.*⁵⁰.

„Lituanica“ dar tik artėjo prie Atlanto, kai Aeronautikos biuras pradėjo svarstyti *sankcijų prieš S. Darių pobūdį*; Valstybės departamentui buvo rekomenduota susilaikyti nuo veiksmų, laukti Prekybos departamento sprendimo⁵¹. Bet pastarojo veikiausiai nesulaukta: Aeronautikos biuro išvados dėl sankcijų nespėjo pasiekti Prekybos departamento vadovybės arba ši nespėjo jų patvirtinti ir persiųsti Valstybės departamentui⁵². Byloje „Darius & Girch“ verdikto nėra, tik parkeriu brūkštelėtas, nepasirašytas raštelis: *Liepos 17, 1933. Žiniai: lėktuvas sudužo Vokietijoje, ir lakūnai žuvo.*

Taigi po katastrofos Europos ir JAV spaudoje kilęs ažiotažas (be jokių patikimų įrodymų skleidžiami gandai, kurie bent Lietuvoje sukėlė oficialų Vokietijos protestą⁵³) politiškai komplikavo ir be to painią teisinę situaciją; tokiu būdu dar išaugo federalinių pareigūnų viešai išreikštas nerimas dėl nepageidautinos *keblios padėties*, kuri esą grėsė ne tik S. Dariui su S. Girėnu, bet ir JAV vyriausybei⁵⁴. Kažin ar reiktų stebėtis, jei tokiomis aplinkybėmis JAV institucijos pirmiausia paisė aukščiausio prioriteto – valstybės reikmės.

⁴⁹ „Request authorization“ – tikėtina, pirmasis S. Dariaus rankraštis Prekybos departamentui, 1933 m. kovo 15 d., BLKM, Dariaus ir Girėno kolekcija, nekataloguoti dokumentai.

⁵⁰ Šiai prieštarai reikia išsamios turimų archyvinių duomenų analizės, čia jos sąmoningai neplėtojame.

⁵¹ Valstybės departamento memorandumas, Tarptautinių konferencijų ir protokolo skyrius, 1933 m. liepos 15 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 16.

⁵² Laiko formalumams atlikti beveik nebuvo: „Lituanica“ išskrido ankstyvą šeštadienio rytą, sekundienis – nedarbo diena, pirmadienį JAV rytiniai laikraščiai pranešė oficialiai nepatvirtintas žinias apie S. Dariaus ir S. Girėno žūtį, iškart popiet (vietos laiku) Valstybės departamentas jau sprendė, ką daryti su lakūnų palaikais.

⁵³ JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 24 (iš JAV laikinojo reikalų patikėtinio M. L. Stafford pranešimo, 1933 m. rugpjūčio 3 d.): „The German Legation protested“.

⁵⁴ *New York American* žinutė „Two Sea Flyers Face Loss of Air Licenses“, 1933 m. liepos 16 d., VDKM, E. Jasiūno kolekcija, t. 10, l. 24 (reporterio pranešimas su nuoroda į Prekybos departamento sekretoriaus pavaduotoją E. Y. Mitchellį ir neįvardytą „kitą departamento pareigūną“): „If they succeed in their flight and land safely in Lithuania, the two Lith-born Americans anticipate all technicalities will be waived. But in Washington it was feared that if they have to come down in any other country it may prove embarrassing both for them and for the US.“

„Griežtai konfidencialiai“:
JAV ir Lietuvos oficialios pozicijos ir sąveika

Byloje nėra duomenų apie kokiu nors lygmeniu JAV svarstyta, inicijuota ar pradėta oficialų katastrofos tyrimą. Stačiokiška tūlo J. T. Jameso užklausa (*ar buvo tyrimas, ar ne?*) 1934 m. tepraskleidė tiek: Karo departamentas *neturi informacijos apie jokią „Bellancos“ monoplane „Lituanica“ katastrofos priežasčių tyrimą*⁵⁵. Valstybės departamentas į persiūtą užklausą, suprantama, reagavo įprastai: *ši vyriausybė neturi galimybių...* Tačiau, tai nereiškė, kad oficialusis Vašingtonas neturėjo ir nekaupė svarbių duomenų.

Gan uoliai jų siuntė JAV laikinasis reikalų patikėtinis M. L. Staffordas⁵⁶. Keturi jo pranešimai teikia unikalios progos į Kaune vykčius procesus žvilgtelėti tarsi iš vidaus: patikėtinis, atrodo, gyvai susidomėjęs aiškinosi, ko gi Lietuvos vyriausybė siekia savo ištis beatodairišku susirūpinimu dėl S. Dariaus ir S. Girėno žūties. Paminėsime tik kelis jo pastebėjimus⁵⁷.

Pirma, JAV patikėtinis atkreipė dėmesį, kad, vokiečių atstovybei Kaune pareiškus protestą dėl skleidžiamų gandų, 1933 m. liepos 26 d. oficiozas „Lietuvos aidas“ paskelbė, jog katastrofa įvyko *dėl tamsos ir prastų atmosferos sąlygų* (subkomisija oficialų katastrofos tyrimą tepradėjo liepos 24 d.!). Antra, M. L. Staffordas rašė abejojęs, ar spaudoje aprašytas, svarbiu įrodymu laikomas ir mįslingai dingęs, oficialių tyrėjų išvadose neminimas „Lituanicos“ borto žurnalas su skrydžio metu darytais lakūnų užrašais apskritai egzistavo. Trečia, jis *griežtai konfidencialiai* perdavė, kad dėl platinamų gandų apie nacių kulkomis ar įslaptintais priešlėktuviniais ginklais, „mirties spinduliais“ nukautą „Lituanicą“ šaltiniai Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje linkę įtarti tam tikrus asmenis, galimai lenkus, kurie suinteresuoti *liguistu priešiš-kumu Vokietijai*; pasak tų šaltinių, katastrofos tyrimas Kaune inicijuotas visuomenei primygtinai reikalaujant⁵⁸. Penkta, M. L. Staffordas teigia užsienio reikalų ministrą Dovą Zaunių jam saktus, kad *nepagrįstus gandus* Kaune daugiausiai kursto *žydų*

⁵⁵ Karo sekretoriaus Geo H. Derno raštas valstybės sekretoriui C. Hulliui 1934 m. rugsėjo 10 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 58.

⁵⁶ V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija 1925–1940*, t. 2, Vilnius, 2012, p. 134: „1932 m. pavasarį H. S. Fullertoną pakeitė naujasis JAV *charge d'affaires* Maurice L. Staffordas, iki paskyrimo į Kauną buvęs JAV pasiuntinybės Santo Domingo (Dominikos Respublika) sekretoriumi. Lietuviai negalėjo nuslėpti nusistebėjimo, kad į Lietuvą skiriamas asmuo iš tokio tolumo Europai posto, kuris atitinkamai mažai yra susipažinęs su Europos, ypač Rytų, reikalais.“

⁵⁷ Visi pranešimų duomenys labiau koreliuoja su kitais ilgalaikio tyrimo aspektais: politinė reakcija ir teisinėmis procedūromis Lietuvoje, prieštaringsais žinybų ketinimais ir veiklos rezultatais, oficialių išvadų spragomis ir kt.

⁵⁸ „Investigation of deaths of Lithuanian-American aviators, Darius and Girenas; Last Paragraph strictly Confidential“ (M. L. Staffordo pranešimas valstybės sekretoriui C. Hulliui 1933 m. rugpjūčio 3 d.), JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 24.

šaltiniai; lakūnų kūnus nurodyta išbalzamuoti tam, kad prireikus būtų galima atlikti tolesnę ekspertizę, bet esą palaikai rasti *tokios būklės*, kad net jei juose būtų kulų žymių, jų būtų *neįmanoma atpažinti*⁵⁹. „Lietuvos aidui“ jau paskelbus subkomisijos oficialias išvadas, rytojaus dieną, spalio 10-ąją M. L. Staffordas dar informavo, kad lakūnų palaikus balzamuojantys teismo medicinos ekspertai žuvusiųjų giminėms savo išvadas žada *nebent dar po mėnesio*⁶⁰.

Akivaizdžios kontroversijos ir net informacinės bombos nekeitė esmės: kaip nors reaguoti Vašingtonas *neturėjo galimybės*. „Darius & Girch“ byla baigiasi jau aukštesnio rango JAV atstovo Kaune 1936 m. rugpjūčio 1 d. groteskiška žinute apie Kaune nesibaigiančias S. Dariaus ir S. Girėno atminimo įamžinimo bėdas. Jis praneša, kad pagaliau atidaromas laikinas rūšys-mauzoliejus balzamuotiems palaikams. Deja, išvakarėse rūšys sudrėko ir ceremoniją teko atidėti, nors pridėtame Lietuvos aeroklubo laiške teigiama, kad *mauzoliejus apsaugotas nuo permainingo oro ir drėgmės*⁶¹. Tai tebuvo detalė panašių trikdžių grandinėje. Kaune specialiai sudarytos ir bent iki 1937 m. veikusios tarpžinybinės komisijos protokoluose jau 1933 m. rugsėjį užsiminta, kad „Lituanicos“ paveldo klausimai besą „sudėtingo juridinio pobūdžio“, o 1934 m. birželį konstatuota, kad paveldo *būklė darosi visiškai nebepakenčiama*⁶². Tad galop net šiuo požiūriu nagrinėtinos šalių susitarimo ištakos, pirminė reakcija ir sprendimas: kuo remdamasi JAV atidavė skrydžio relikvijas Lietuvai? Grįžkime prie lemtingos paros, paskaičiuokime valandas.

JAV generalinis konsulas Berlyne G. S. Messersmithas pirmą telegramą apie katastrofą valstybės sekretoriui išsiuntė tik liepos 17 d. pavakare, 17 val.⁶³, ko gero, ką tik ir nedaug tesužinojęs: *Teigiama, kad jie yra Amerikos piliečiai*. Jis prašė imtis *neatidėliotinų veiksmų*: susisiekti su žuvusiųjų giminėmis, išsiaiškinti jų pageidavimus ir paraginti skubiai pervesti pinigų konsulatui, kuris prireikus mielai pasirūpins palaikų pergabenimu į JAV⁶⁴. Telegrama gauta 13 val. 20 min. Vašingtono laiku. Tik 18 val. 08 min. išsiųstos valstybės sekretoriaus pavaduotojo telegramos S. Dariaus

⁵⁹ „Investigation of deaths of Lithuanian-American aviators“ (M. L. Staffordo pranešimas valstybės sekretoriui C. Hulliui 1933 m. rugpjūčio 19 d.), ten pat, 36.

⁶⁰ „Investigation of deaths of Lithuanian-American flyers“ (M. L. Staffordo pranešimas valstybės sekretoriui C. Hulliui, 1933 m. spalio 10 d.), ten pat, 47.

⁶¹ „Memorial to Transatlantic Flyers Darius and Girenas“ (JAV konsulo Kaune Clarko P. Kuykendale pranešimas valstybės sekretoriui C. Hulliui 1936 m. rugpjūčio 1 d.), ten pat, 73.

⁶² G. Sviderskytė, „Finansai „Lituanicos“.

⁶³ Lietuvos pasiuntinys Berlyne J. Šaulys dienoraštyje mini, kad apie lakūnų žūtį jam pranešta apie 14 val. „Elta“ 15 val. 25 min. iš Vokietijos pasiuntinybės Kaune gavo *Auswärtiges Amt* komunikatą. Galbūt JAV generalinis konsulas, pasiuntinys Berlyne ir Lietuvos URM žinioje buvusi „Elta“ rėmėsi tuo pat Vokietijos oficialiu pranešimu?

⁶⁴ JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 23: „Known relatives of the deceased are as follows: Mrs. Janute Skema Darius, widow, and their daughter, Nuole, six years of age, No. 7 Presidento Smetonos Aleja, Panemune, Kaunas, Lithuania. Mrs. Laura Nelson, sister of Mr. Darius, an American citizen residing at No. 16 Baznycios gatve, Ukmerge, Lithuania. Mr. Peter Girenas, an American citizen, brother of Mr. Girenas, address care of Lithuanian Aeroclub, Kaunas.“ Tarp JAV laikinojo reikalų

ir S. Girėno giminėms Čikagoje⁶⁵. Ten Pasaulinėje progreso parodoje liepos 16 d. vykusios lietuvių dienos proga svečiavosi Lietuvos pasiuntinys Vašingtone B. K. Balutis. Liepos 17 d. ryte jis sužinojo apie nelaimę iš „Associated Press“ reporterio, apie vidurdienį aplankė žuvusiųjų gimines ir popietę pas juos vyko antrąkart – įteikti Lietuvos prezidento Antano Smetonos užuojautos. Gal per pastarąjį vizitą netekties sukresti giminės priėmė pirminį Lietuvos vyriausybės pasiūlymą laidoti lakūnus Kaune, valstybės lėšomis? Kad ir kaip būtų, sutikimas turėjo nedelsiant pasiekti Kauną, mat vėl vakarą Lietuvos pasiuntinys Berlyne jau organizavo laidotuves⁶⁶. Vis dėlto Valstybės departamentas tik liepos 18 d. 11 val. 10 min. gavo B. K. Balučio telegramą, kurioje jis teigia esąs žuvusiųjų giminių įgaliotas pranešti, kad jie pageidauja laidotuvių Lietuvoje, dėl to palaikais iš Vokietijos gabenami į Kauną. Iškart pavymui 11 val. 24 min. iš Berlyno atskriejo G. S. Messersmitho antroji telegrama, kurioje generalinis konsulas informavo iš Lietuvos pasiuntinystės sužinojęs, kad aviatorių palaikais siunčiami į Kauną laidoti Lietuvos vyriausybės lėšomis.

Manytina, kad tai daroma artimųjų sutikimu – rašo G. S. Messersmithas ir priduria: – Jei nebus kitų instrukcijų, generalinis konsulatas neketina prieštarauti Lietuvos žinybų pasirengimams⁶⁷.

Valstybės departamentas pritarimą generaliniam konsulatui Berlyne patvirtino tik 18 val. 27 min. telegrama. Šiapus Atlanto buvo maždaug vidurnaktis. Taigi liepos 18 d. sąveikos Čikaga–Vašingtonas–Berlynas metu į Soldino geležinkelio stotį jau buvo vežamos „Lituanicos“ nuolaužos *išsiųsti Kaunan*, o Kaune iš trijų žinybų sudarytas lakūnų Laidojimo komitetas, matyt, jau buvo aptaręs (nes liepos 19-osios rytą paskelbė) laidotuvių tvarką. Iš pradžių delsusi, Lietuva dabar tarsi lėkė šuoliais, o JAV jos tarsi nesivijo...

Kodėl, kieno paraginta Lietuva skubiai pasiūlė valstybines laidotuves (tuo ne tik išreiškė didžiausią pagarbą, bet ir išvadavo žuvusiųjų gimines nuo sunkių rūpesčių, didelių finansinių išlaidų) ir kaip savo apsisprendimą lakūnų giminės ir pati Lietuvos vyriausybė vertino vėliau – tai jau kitas, atskirai nagrinėtinas klausimas. Čia tėra svarbu, kad iniciatyvą parodė Lietuva. JAV reagavo operatyviai, teisiškai pagrįstai, diplomatiškai lanksčiai ir... politiškai tendencingai. Įvertinant visa, kas parašyta, vargu ar galėjo būti kitaip.

patikėtinio M. L. Stafford išvardytų žinomų lakūnų giminių Kaune kaip Lietuvos pilietės minimos tik Jaunutė Darienė ir dukra Nijolė, kurių S. Darius buvo nematęs jau maždaug 6 metus; 1933 m. liepos 21 d.

⁶⁵ JAV generalinio konsulo Berlyne George'o S. Messersmitho, valstybės sekretoriaus pavaduotojo Williamo Phillipso telegramos 1933 m. liepos 17 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 11, 12, 13.

⁶⁶ Lietuvos pasiuntinys Berlyne J. Šaulys dienoraštyje sako, kad jis tvarkė laidotuvių reikalus su pasiuntinystės pirmuoju sekretoriumi L. Dymša; iškart po to, 23 val., išvyko traukiniu į Kauną iš anksto planuoto vizito, pakeliui paėmė ir atgabeno „Lituanicos“ skraidintą pašto siuntą.

⁶⁷ B. K. Balučio, G. S. Messersmitho, W. Phillipso telegramos, 1933 m. liepos 18 d., JVNA, RG59, B5269, 811.79660M-DARIUS & GIRCH, 14, 15, 17.

Išvados

Apibendrinant tenka pasakyti, kad S. Dariaus ir S. Girėno žūties atveju oficialiojo Vašingtono reakcijos ir veiksmai patvirtina plačiai paplitusį požiūrį, kad tik po Antrojo pasaulinio karo įsitvirtino (ne tik ideologiškai, bet ir praktiškai pasitvirtino daugeliu rezonansinių atvejų) Jungtinių Amerikos Valstijų nuostata pabrėžtinai rūpintis savo piliečiais, prireikus juos efektingai ginti visame pasaulyje, o iki tol instituciniu lygiu į kiekvieną atvejį buvo reaguojama lanksčiau, individualiau. Bylos „Darius & Girch“ duomenys atspindi specialiai suformuotą ilgalaikę JAV oficialią poziciją dėl lakūnų skrydžio ir žūties, kurią veikė objektyvūs teisiniai aspektai bei šališki politiniai interesai ir įgyvendino iš esmės viena žinyba – Valstybės departamentas. Byloje aptikta visiškai naujų žinių apie JAV vykusių teisinius procesus ir priimtus politinius sprendimus, kurie darė įtaką arba lėmė „Lituanicos“ katastrofos atomazgas Berlyne ir Kaune. Dalis dokumentų, ypač 1933 m. JAV laikinojo reikalų patikėtinio Kaune raportai, svariai papildo (dar tikrintiniais faktais) turimą archyvinę medžiagą. Byla lig šiol buvo nežinoma iš dalies dėl to, kad joje buvo riboto naudojimo, *griežtai konfidencialios* medžiagos.

Bylos duomenys patvirtina ilgalaikio archyvinio tyrimo suformuotas įžvalgas dėl Lietuvos ir JAV valstybių oficialių vaidmenų kaitos („rokiruotės“) iškart po „Lituanicos“ katastrofos. Jie praplečia istorinio įvykio pažinimo ir interpretavimo ribas, kartu bent iš dalies paaikškina romantizuotą vaizdinį įtvirtinusio populiaraus naratyvo (jo variacijų tarpukariu, karo metais ir pokariu, sovietmečio „atšilimo“ periodu ir po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje bei išėivijoje, ypač JAV) kilmę.

Byloje nėra jokių duomenų apie oficialų „Lituanicos“ katastrofos tyrimą JAV; priešingai, yra tai paneigiančių dokumentų. 1933–1935 m. JAV vyriausybė peticijomis, rezoliucijomis bent keliolika kartų raginta, spausta imtis tyrimo. Tad priešingai nei Lietuvoje, kur nepasitikėjimą oficialiais, Vokietijoje ir Lietuvoje atliktais tyrimais užkardė cenzūra, JAV jį netrukdomai reiškė privatūs ir vieši asmenys, sueigos, organizacijos; jų lūkesčiai dėl tyrimo JAV buvo nepagrįsti, į tai nukreiptos pastangos – bergždžios. Daugkartinė Valstybės departamento reakcija liudija, kad ketvirtajame dešimtmetyje JAV vyriausybė nepatiklių piliečių bruzdėjimus toleravo, bet iš esmės jų nepaisė, kone ignoravo.

Byla nepalieka abejonių dėl teisinio „Lituanicos“ skrydžio statuso: iki pat išskridimo Valstybės ir Prekybos departamentuose nuosekliai vykdyta transatlantinio skrydžio įteisinimo procedūra; „Lituanicai“ išskridus konstatuotas pažeidimas, viešai pranešta ir konfidencialiai patvirtinta apie svarstomas sankcijas; galimo incidento tyrimas neatliktas, nebaigtas arba nutrauktas gavus žinių apie katastrofą (šio tyrimo medžiagos JVNA nerasta; Prekybos departamento Aeronautikos biuro archyvų vieta kol kas nenustatyta).

Po „Lituanicos“ katastrofos oficiali JAV pozicija suformuota maždaug per parą; tolesnės atomazgos Kaune stebėtos nesikišant; pozicijos laikytasi griežtai ir nuosekliai, bent iki 1936 m. rugpjūčio. JAV „nesikišimas“ (ar „nusišalinimas“) buvo formaliai paremtas skubia Lietuvos iniciatyva ir S. Dariaus, S. Girėno giminių sutikimu laidoti žuvusius lakūnus Kaune, vyriausybės sprendimu surengti valstybines laidotuves. Jį dar veikė keblus teisinis „Lituanicos“ skrydžio statusas ir dėl pašovimo gandų tarptautinėje spaudoje kilęs ažiotažas. P. Jurgėlos knygoje 1935 m. minimas JAV institucijų „susirūpinimas“ išties buvo politiškai orientuotas ne į teisinius JAV piliečių lūkesčius, bet veikiau į viršesnę valstybės reikmę. Jį nulėmė tuometės JAV užsienio politikos Europoje izoliacionistinė kryptis, išlaikyta paraleliai su „vidaus pertvarkomis“ dangstomų agresyvių, militaristinių Vokietijos ambicijų ir veikų atidžia stebėseną.

WHY THE UNITED STATES OF AMERICA DID NOT INVESTIGATE THE CRASH OF *LITUANICA*? LEGAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE “DARIUS & GIRCH” FILE

Gražina Sviderskytė

Summary

This article reveals how a complex international archival research of a supposedly well-known piece of popular history (the glorious transatlantic flight of American pilots of Lithuanian origin Stephen W. Darius and Stanley Girch and abundant controversies surrounding their crash and tragic death in Germany on 17 July 1933) has led the author to an intriguing historiographical puzzle and then – quite surprisingly – to the findings at the US National Archives: the “Darius & Girch” file No. 811.79660M which, after being put in the context of carefully analyzed archival materials from three different countries, proved to be a unique source of wide spectrum revelations and important insights into the factual story of Darius and Girėnas (the flyers became widely known by their Lithuanian names which differ from the transcripts in their American IDs). After 8 decades of permanent lack of reliable information and constant prevalence of guessing and speculations, this file provided the first known solid documentation from the US government institutions which directly pertained to the flight and crash of *Lituanica* in 1933, and revealed some basic aspects of the federal law regulations, influential political trends and, last but not least, the almighty bureaucratic mechanisms in Washington at the time.

The aim of this study was to review all 73 documents contained in the “Darius & Girch” file and to make an attempt to finally exhibit the foggy “American part” of this story: starting with the obligatory procedures and necessary official arrangements which were carried out

by or on behalf of the two American pilots before their flight from New York to Kaunas, and finishing with the international response after the tragic end of their flight in Germany and an instantly followed (and widely underestimated) gesture of the Lithuanian government which offered to arrange American pilots state funeral in Lithuania. It obviously indicated a sudden, yet unexplained *de jure* shift. And at this critical point it was the “Darius & Girch” file which helped finally track it down -how exactly the “American part” of the story ended and gave way to its “Lithuanian part”.

The comparative analysis (utilizing data obtained earlier in Vilnius, Kaunas, Berlin, Potsdam and Chicago) enabled to look more thoroughly than ever before into the following aspects: interaction between the Department of Commerce and the Department of State in the process of legalization of the transatlantic flight proposed by Darius; the consideration of sanctions to Darius after the allegedly illegal departure of both pilots; the first report from the US Consulate General in Berlin and initial reactions of Washington to the deaths of the two American citizens; an immediate interaction between the Department of State and Lithuanian officials, approval of the initiative to organize state funeral for the deceased in Kaunas; and finally, a gradual, yet steady political drift from “waiving of claims” to “non-intervention”, then to rejection of the persistent initiatives taken by American Lithuanians and to refusal of any consent to their numerous petitions and pleas to launch the official investigation in Washington, so that the “factual cause” of the deaths of the two naturalized American citizens could be ascertained. The documents in the file suggest that such investigation was never conducted, at least in the three years following the crash, till August 1936. There were several reasons accountable for that.

In one of the documents dating back to 1935, the US Secretary of State Cordell Hull made an observation that there were some “objectionable factors” related to the case of Darius and Girch, namely that “The crash which caused the deaths of these aviators has been the subject of much controversy in newspapers throughout the world”. This research disclosed that there were at least two other important “objections” which led to the aforementioned rejections. Firstly, it was the allegedly illegal status of the *Lituanica* flight which, according to the officials of the Department of Commerce, “could prove embarrassing for the US”. And secondly, it was the notorious American isolationist movement of the 1930s which to a great extent influenced the public opinion and international politics in the country at that time, and thus firmly kept the United States of America distant from any kind of conflict, even a potential one, in the Old World. Hence, in words of a standard bureaucratic cliché (which was repeated more than 20 times in the documents of “Darius & Girch” file), “this government had no possibilities” to even start thinking about the question, which was asked many times in many different ways, and pretty explicitly summarized in 1934 by *Popular Aviation* magazine, for instance: “Did Nazis Shoot Down Yank Transatlantic Flyers?”